

ŠTEFAN JANŠÁK

PRECHOD ČESKEJ CESTY CEZ ÚDOLIE NITRY
PRI DVOROCH NAD ŽITAVOU

In connection with building of new roads the author studied also the problems of the medieval communications in Slovakia. Thus he found that the long-distance transport lines served not only for changing material goods between regions considerably distant from one another and with a different economic potential but that they determined also the economic, cultural and political features of the region passed. That concerned namely the crossings of great water streams and mountain chains. This foundation of knowledge is applied to a quite concrete case, namely to the crossing of the flood-plain of the lower Nitra by the Via Bohemica, connecting Prague with Buda in the vicinity of the present-day's Nové Zámky. Two settlements with their customs-houses and the adjoining lands brought upon themselves such an interest that a series of donatory deeds of economic nature arose, on the basis of which the geographical picture of the landscape of the late 13th century is very strictly reconstructable. That is the question which is the paper devoted to.

Husto frekventované komunikácie spojujúce hospodársky bohaté a pritom výrobnou diferencované oblasti podmieňovali vždy, ba priam určovali sídlištný, ekonomický a v dôsledku toho i politický obraz kraja, cez ktorý prechádzali. Česká cesta spájajúca Prahu s Budínom podáva o tom veľké množstvo dôkazov. Najmä dopravné ťažké úseky, ktorým sa nebolo možno vyhnúť, sústreďovali záujem jednotlivcov alebo inštitúcií zúčastnených na doprave akýmkoľvek spôsobom, ba aj záujem samého kráľa. K takým úsekom patria prechody cez veľké vodné toky, cez trvalo zaplavované územia a cez horské pásma. Tam zemepáni zriaďovali colné stanice a získavali pozemky, ktoré mali oveľa vyššiu hodnotu ako inde. Panovníci na nich stavali hrady na obranu komunikácie a dopravy po nej.

Na slovenskom úseku Českej cesty, na čiare Ostrihom—Štúrovo—Dvory nad Žitavou—Sereď—Trnava—Senica—Holič—Hodonín boli takéto miesta pri prechode cez rieku Žitavu a Nitru, v blízkosti dnešných Nových Zámok, na prechode cez Váh pri Sereďi, cez Malé Karpaty na čiare Trstín—Prievaly a konečne cez rieku Moravu medzi Holičom a Hodonínom. Kým o prechode cez Váh pri Sereďi sa predovšetkým zachovali doklady archeologického charakteru a cez Malé Karpaty ilustrujú cestu nespočetné toponymické pojmy, o prechode pri Dvoroch nad Žitavou sa najviac dozvedáme zo starých listín pochádzajúcich už z 11. stor. Tieto listiny sa, pravda, netýkajú priamo Českej cesty, ale obsahujú prevažne údaje súvisiace s rozhraničovaním (metácia) zemepanských domíní. Hranice majetkov nadväzovali pravidelne na všetky nápadné, v minulosti existujúce zemepisné objekty, ktorých je v danom prípade také množstvo, že nás priamo nútia, aby sme sa podrobne zaoberali prechodom Českej cesty práve cez inundačné údolie Žitavy

a Nitry. Len pri zbežnej úvahe o tomto probléme by sa nijako neuplatnili vzácne geografické údaje obsiahnuté v listinách, z ktorých sa dozvedáme veľmi mnoho o majetkovoprávnych pomeroch príslušnej oblasti, hustote osídlenia, hydroológii kraja, jeho poraste, ako aj o hospodársky obrábanej pôde, ktorá bola v stredoveku podstatou existencie jednotlivcov i štátu.

V smere Českej cesty, v profile nitrianskeho údolia, vzdialenom asi 2 km na sever od dnešných Nových Zámkov, ležali proti sebe už za čias rímskeho panstva na Dunaji dve osady. Jedna na mieste dnešných Dvorov nad Žitavou, ktorej priestor zaujal neskôršie veľkomoravský hrad, druhá na pravom brehu Nitry, na mieste, kde vznikla v stredoveku historická obec s maďarským menom Nárhid. V dôsledku dlhoročných zápasov o Nové Zámky táto obec zanikla. Ostal po nej iba majer toho istého mena.

Zaujímavé sú listinné doklady, na základe ktorých sa dá preukázať, že Dvory nad Žitavou spojovala s Nárhidom tzv. magna via (veľká cesta), čiže komunikácia prvej kategórie a že cez rieku Nitru bol už most. O tom máme celkom bezpečné historické zprávy. K roku 1183 sa viaže údaj, podľa ktorého o mostný poplatok vyberaný na tomto mieste sa delili traja účastníci. Jedným z nich bola nitrianska kapitula.¹ Asi o jedno storočie neskôršie sa zase dozvedáme o moste z dvoch listín, v ktorých sa popisuje hranica nárhidskeho domínia. Roku 1264 odňal totiž Bela IV. Kumánom osadu Nárhid i so všetkými náležitosťami patriacimi k nej, medzi ktorými je i „tributo pontis“.² Dispozície svojho otca potvrdil r. 1272 Štefan V., ktorý opakuje údaj o cle, vyberanom na moste.³ Colnými ustanoveniami, viažúcimi sa k mostu v Nárhide, je preukázané, že prechod cez rieku nemohol byť inde ako na tomto mieste.

Ku kraju na dolnej Nitre sa už v 13. stor. musel pútať hospodársky i komunikačný záujem vo zvýšenej miere, pretože r. 1247 pri úprave majetkových pomerov v okolí Nárhidu sa výslovne spomína *veľká cesta* (magna via) vedúca cez túto lokalitu.⁴ V časovom poradí možno za druhú zmienku o komunikácii považovať listinu Belu IV. z roku 1264, obsahujúcu popis ambitu Nárhid, ktorého sa veľká cesta dotýkala. V tomto zmysle sa o nej v listine aj hovorí.⁵ Keďže v tomto kraji sú len dve veľké cesty, jedna od severu na juh (z Nitry do Nárhidu), druhá od západu na východ a v Nárhide sa križujú, smer „na Udvard“, môže byť len úsek Českej cesty s prechodom cez Nitru v Nárhide.

Pre bezpečnú a jednoznačnú lokalizáciu prechodu v Nárhide hovorí listina Karola Róberta z roku 1336, ktorou je Česká cesta konštituovaná a kde sa Dvory nad Žitavou a Nárhid uvádzajú ako colné stanice. Počnúc od tohto dáta už niet nijakých pochybností, kam treba prechod umiestiť. Môže byť už iba reč o podrobnostiach topografického charakteru.

Poloha Nárhidu na veľmi frekventovanej ceste spôsobila, že sa stal všeobecne známy a že sa i zo starej topografie zachovalo o ňom veľmi mnoho podrobností, ktoré dovoľujú bližšie osvetliť prechod cez rieku na tomto mieste. Najstaršia zpráva sa o ňom viaže na inváziu Maďarov do Podunajska a na ich postupné zaberanie Slovenska. Prvý

¹ Tertia pars tributii pontis Narhid. Pozri Szamota-Zolnai, *Magyar oklevél szótár*, Budapest 1902—1906, 373, 376.

² Fejér, c. d., IV, 3, str. 184.

³ Fejér, c. d., V, 1, 216.

⁴ Haiczl Kálmán, *Érsekújvár multjából*, Nové Zámky 1932, 6, 7, podľa Monum. Ecll. strig. I, str. 514—516.

⁵ Transit usque ad viam magnam quae ducit ad Vduor (hranica ambitu pokračuje až k veľkej ceste, ktorá vedie do Vduoru — Udvardu, Dvorov nad Žitavou). Fejér, c. d., IV, 3, 184.

maďarský kronikár Anonymus kladie prvú potýčku medzi slovanským vojskom a Maďarmi tlačiacimi sa na západ práve k ústiu potoka Tormáša do Nitry. I keď o historickej vierohodnosti Anonymových zpráv sú pochybnosti, ich zemepisnú hodnotu nikto nepopiera. Prechod cez Nitru sa podľa tohto najstaršieho uhorského zemepisca⁶ teda nachádzal pri sútoku Nitry s Tormášom, vzdialenom len asi 400 m od centra neskoršej obce Nárhidu. Tento sútok bol po dlhé stáročia jediným oporným bodom, ku ktorému sa prechod viazal.

Aký bol všeobecný smer spoja obidvoch brehov, vzdialených od seba 6 km, o tom niet pochybnosti. Ide o jeho určenie v podrobnostiach. Berúc do úvahy zemepisný charakter územia medzi riekou Žitavou a Nitrou, môžeme vysloviť veľmi opodstatnený názor, že časť dnešnej hradskej Dvory nad Žitavou—Nové Zámky na dĺžke asi 1,5 km (od stredy obce po most cez zregulovanú Žitavu) prebieha po starej Českej ceste. Ďalej v pokračovaní vedie už len poľná cesta na dĺžke tiež asi 1,5 km, ktorá smeruje k severozápadu, priamo k nitriánskemu brodu pri Nárhide (od mosta cez Žitavu ku kóte 120, pozri mapu 1). Preto ju môžeme pokladať tiež za zvyšok Českej cesty. Tým sa dostávame asi do polovice inundovaného územia, odkiaľ až po Nárhid už niet prierej cesty cez údolie, čo sa dá vysvetliť vlastníctvom pozemkového majetku. V katastrálnom území ktorejkoľvek obce všetky cesty viedli najkratším smerom k jej intravilánu, aby doprava poľnohospodárskych produktov bola čo najľahšia. V danom prípade západná časť inundačného územia Nitry a Žitavy patrí v druhej polovici 19. stor. Novým Zámkom, a preto poľné cesty vedú od severu na juh. Komasáciou a inými agrárnymi operáciami sa zahladili stopy diaľkového spoja — starej Českej cesty.

Terénny reliéf medzi obidvoma bývalými colnými stanicami neposkytuje nijaké význačnejšie javy, na ktorých by sa oko zastavilo. Z nábrežnej terasy v Dvoroch nad Žitavou, s nadmorskou výškou 122, zostupuje cesta na dno inundačného údolia o 2—4 m nižšie⁷ (pozri mapu 2) a prekračujúc ho takmer v úplnej rovine, vystupuje pri bývalom Nárhide na lössové plató, ktoré leží nad vrstevnicou 120 (pozri mapu 3). Na čiare spájajúcej obidva brehy sa od miesta k miestu stretáme s malými pieskovými pahorkami o nadmorskej výške asi 120 m. Práve ich prevýšenie nad zaplavované okolie umožnilo vedenie starej cesty.

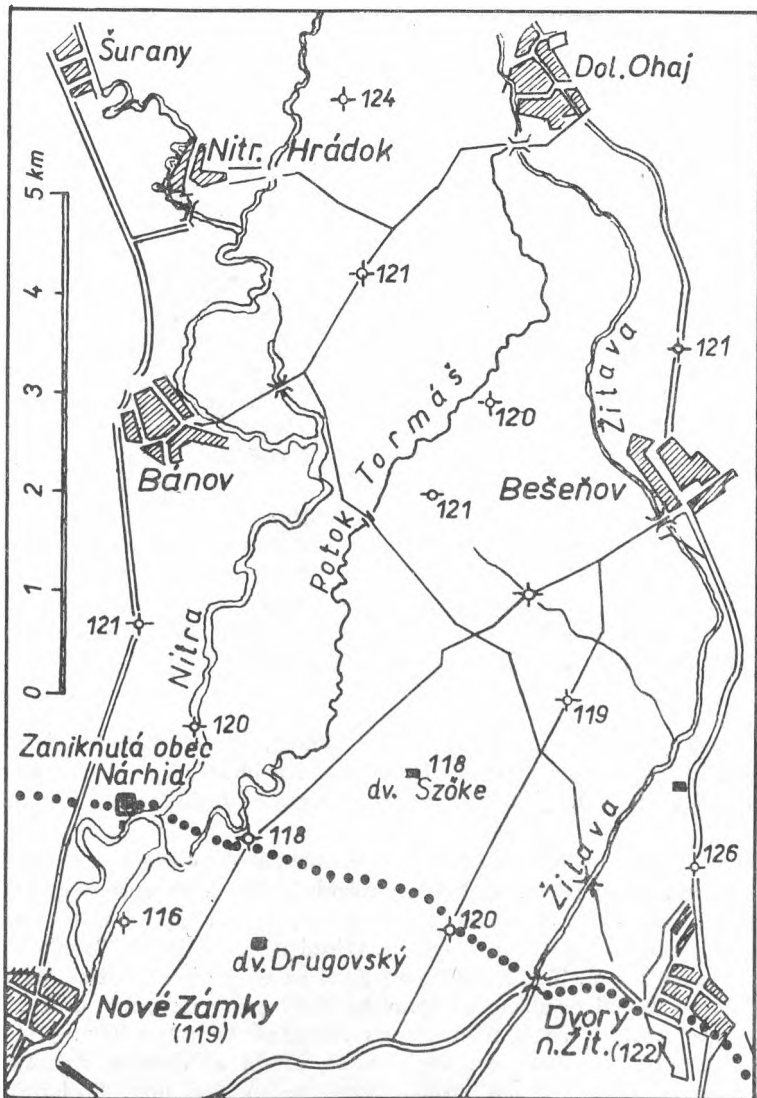
Geologicky má územie medzi Žitavou a Nitrou charakter širokých inundovaných dolín, v ktorých voda je hlavným tvorivým faktorom, zúčastneným na stavbe ich geofyzikálneho reliéfu a na ich stratigrafii. Po obidvoch brehoch doliny s aluviálnymi nánosmi sa rozprestiera dunová oblasť od Nárhidu smerom k severozápadu, ako aj od Dvorov nad Žitavou smerom k juhovýchodu. Na jednom i na druhom brehu možno pozorovať miestami veľmi dobre zachované pieskové pahorky uložené do smeru SZ-JV, takže sa priamo vnucuje predstava súvislosti dunových formácií v partii Trnovec nad Váhom—Tvrdošovce—Nárhid s partiou Dvory nad Žitavou—Gbelce—Mužla.⁸ Môžeme teda s istotou predpokladať, že sa duny ukladali aj na plochy zasiahnuté inundáciou, neskoršie povodne ich však porušili. Ich zvyšky sú pieskové pahorky bochníkového tvaru, svojimi pozdĺžnymi osami celkom nepravidelne orientované.

Česká cesta musela na tomto mieste prekonať tri vodné toky, Žitavu, Tormáš a Nitru. O všetkých troch je zmienka už v najstarších listinných dokladoch týkajúcich sa tohto

⁶ Tak menujú niektorí maďarskí autori Anonyma. Pozri Erdélyi László, *Magyarország legrégibb földrajza*, Földr. Közlemények 1915.

⁷ Most cez starú Žitavu pri výjazde z obce má kótu 118.

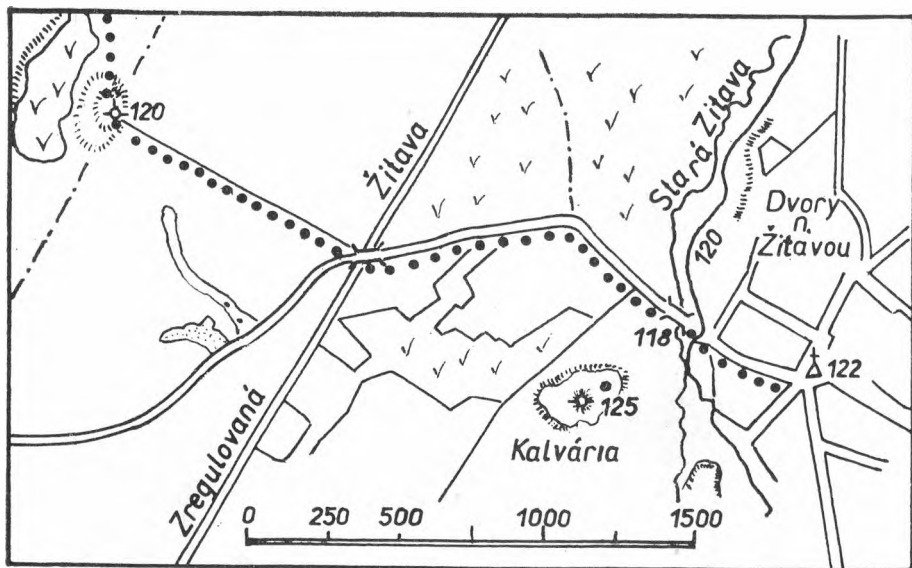
⁸ Porov. Štefan Janšák, *Eolické formácie na Slovensku*, Zemepisný zborník SAV II (1950—51), č. 1—4.

Mapa 1. Zemepisná oblasť, gravitujúca v stredoveku k Dvorom nad Žitavou a k Nárhidu. Silno bodkovaná čiara je predpokladaný smer Českej cesty, ktorá spojovala Dvory nad Žitavou s Nárhidom.

kraja.⁹ Žitava tiekla pôvodne pod samou pobrežnou terasou, ináč by sa veľká hustota predvekových osád na nej nedala vysvetliť. Dnes je zregulovaná a v starom riečisku sa voda objavuje len periodicky, a to pri väčších záplavách.

⁹ Porov. Vladimír Šmilauer, *Vodopis starého Slovenska*, Praha—Bratislava 1932; Anjoukori okmánytár II, str. 250; Jerney János, *Magyar nyelvünkesek*, Pest 1854 I, 143.

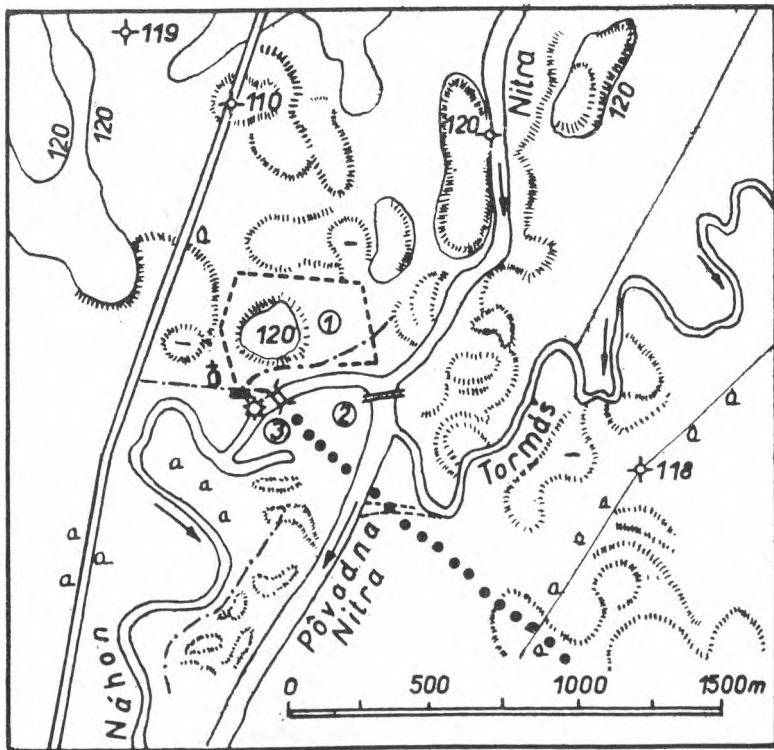
Mapa 2. Dvory nad Žitavou, situačný plánok. Silno bodkovaná čiara je predpokladaný zostup Českej cesty z návodnej terasy do inundačného údolia, z nivo 122 na nivo 118. Kalvária, pôvodne veľkomoravský hrad, od polovice 11. storočia kráľovská kúria, v 14. storočí kláštor.

Potok Tormáš je v podstate jedno rameno Žitavy, ktoré odbočuje od nej pri obci Dolný Ohaj, a prekračujúc v diagonále inundačný oblasť, spojuje sa s Nitrou pri Ňárhide (pozri mapu 1). Jeho značné meandrovanie v minulosti odstránila novšia regulácia.

Po splynutí Tormáša s Nitrou tiekli pôvodne obidve tieto rieky v spoločnom koryte a pod spoločným menom Nitra. Keď bola v rokoch 1577–1580 vystavená pevnosť Nové Zámky, urobili nad ústím Tormáša do Nitry hať, ktorou sa odrážala voda do hrabobnej priekopy a na mlyn (pozri mapu 3). Odpad z hate a potok Tormáš tiekli potom ďalej v spoločnom koryte. Tento stav sa zachoval až do najnovších čias, do roku 1960, keď sa začalo s veľkými regulačnými úpravami Nitry práve na tomto úseku. I keď hrabobná priekopa zanikla, hať s náhonom na novozámocký mlyn (tzv. prímasov), nachodiaci sa dnes už v zastavenom areáli mesta, ostala až dodnes. Existuje aj odpad z hate, ktorým sa potok Tormáš spojuje bezprostredne pod ňou. Spoločné koryto sa naďalej menuje Tormášsky potok, kým hlavné rameno — pôvodne však ako náhon, teda vedľajšie — menuje sa rieka Nitra (pozri mapu 3).

Pre smer prechodu Českej cesty cez inundačnú dolinu práve na mieste už podrobne opísanom hovoria aj bývalé veľké bariny, ktorých poloha sa zachovala v toponymii. Na sever od vzdušnej čiary Dvory nad Žitavou—Ňárhid asi uprostred údolia sú hony, ktoré sa menujú *Nagytoi düllő* (hony pri veľkom jazere, na mieste bývalého veľkého jazera) a v susedstve nich smerom severným *Kistoi düllő* (hony pri malom jazere).¹⁰ Plochy po zaniknutých rybníkoch majú menšiu nadmorskú výšku, ako je na čiare

¹⁰ Pozri katastrálnu mapu Nových Zámok z roku 1889 a 1904 s podrobnými toponymickými údajmi. Novšia mapa z rokov 1936–1938 má miestne mená poslovenčené alebo vynechané.

Mapa 3. Sútok potoka Tormáša s Nitrou. Stav z konca minulého storočia. 1. Areal zaniknutej obce Nárhid. 2. Hať odvádzajúca vodu do bývalej hradnej priekopy Nových Zámkov a na existujúci ešte dnes mlyn v meste. 3. Bývalý mlyn pri Nárhide, zničený požiarom r. 1908, pri ňom most cez mlynský náhon, zvaný teraz Nitra. Silno bodkovaná čiara je predpokladaný výstup Českej cesty z inundačného údolia, niveau 118, na nábrežnú terasu, niveau 120 v Nárhide.

bývalej Českej cesty, a preto ich môžeme pokladať za ich dná. Ak k týmto rybníkom pridáme súvislý močiar pozdĺž starej Žitavy od Dolného Ohaja až po Bajč, široký 1,00–1,50 km, nájdeme vysvetlenie, prečo bol prechod cez dolinu práve na čiare Dvory nad Žitavou—Nárhid, kde pieskové pahorky, hoci aj akokoľvek nízke, tvorili základ a oporu cesty po suchu. Maďarský archeológ Béla Szóke sa domnieva, že obidva od seba vzdialené brehy spojovalo viac mostov postavených na miestach trvalo vodou zaliatych.¹¹ Ak tu boli skutočne mosty aj okrem hlavných troch tokov (Žitava, Tormáš, Nitra), môže byť reč len o fašinách z prútia zhotovených, poukladaných na dne barín a zasypných hlinou.

Pokiaľ ide o súčasný rastlinný kryt, nachádzame v obvode stále ohrozenom vodou pašienky, na menej vlhkých miestach lúky a na suchých, vyššie položených plochách role. Riedke vrbiný vrúbia len brehy troch hlavných tokov.

¹¹ Pozri jeho článok *Brod na rieke Nitre pri Nových Zámkoch*, Janšákov sborník, Nitra 1957, str. 108. Pozri aj jeho inú prácu týkajúcu sa toho kraja, *Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez*, Archeol. értesítő 1954, 134 n.

V minulosti boli však pomery zložitejšie. Toponymia dáva možnosť utvoriť si aj o nich dosť jasnú predstavu. Ilustratívne pôsobí už samo miestne meno Nárhid, kedysi osada, colná stanica, teraz však už len pomenovanie určitej časti katastrálneho územia Nových Zámkov (Nyárhidi dűlő). Nyár, prvá slabika zloženého slova Nyárhid, znamená v maďarčine síce len topol čo nyárfa, topol alebo osika. V jazykoch blízkych maďarčine (vogulský, ostiacky, fínsky) sa nyárfa však vykladá ako pomenovanie stromu, ktorý má rád močaristý kraj.¹² Podľa Szókeho slovo nyár má ešte širší význam. Treba ním rozumieť močiar, vlhké, barinaté územie, zarastené vrbinou a inými vlhkomilnými stromami tvoriacimi súvislé lesy a húštiny.¹³

Topol však nebol jediným stromom, ktorý zdobil údolie medzi Nitrou a Žitavou. Ak sa smieme opierať o toponymiu, rástol tu aj dub, ktorý dosť dobre znáša i trocha vlhšie pôdy. Na juh od dnešnej hradskej z Dvorov nad Žitavou do Nových Zámkov sú hony Makkhíd. Makk (žalud) v zloženom slove Makkhíd môže znamenať predovšetkým plod duba, ktorý bol za čias poddanstva takmer výlučným krmivom ošípaných a ktorý sa preto usilovne vyhľadával a zbieral. Dubové drevo sa od konca 16. stor. upotrebovalo na opevňovacie stavby v Nových Zámkoch. Pravdepodobne v tureckých vojnách padli dubové lesy za obeť tejto potrebe.

Z konca 13. stor. existuje dosť údajov, podľa ktorých možno súdiť, ako vyzeralo najbližšie okolie Nárhidu. Kráľ Štefan V. listinou z roku 1272 potvrdil donáciu svojho otca, ktorou prešla táto osada na kláštor sv. Eustacha v Chuthe.¹⁴ Štefanov veľmi obsažný dokument opisuje podrobne hranice darovaného domínia, pričom uvádza 22 osád (villa), 3 osamelo stojace domy, 40 mien honov (terra), 7 rozličných vôd (rieka Nitra, potoky, bariny), 4 veľké cesty (magna via) a jednu poľnú cestu zarastenú trávou (via herbosa).

Medzi menami poľných tratí sa nachádzajú nasledujúce zemepisné pojmy: valles (dolina) Her; fossa (jarok) Hudulher; fluvius (rieka) Nytra; monticulus (vršok) Holm (Chlm); per unam vallem (hranica ide cez jednu dolinu); monticulus (vršok) Berech (Breh); parvus nemus Kekecias dictum (malý háj, zvaný Kekecias); meta... procedit per unum lacum (hranica ide cez jedno jazero); flumen (rieka, prúd) Sarvizi alebo Saar.

Rastlinný kryt a charakter povrchu opisovaného územia je zrejímavý z týchto názvov a dikcií uvedených v listine: meta... intrat magnam pratum aquosum (hranica vstupuje na veľkú barinatú lúku); una aqua quae Sormouher vocatur (voda, ktorá sa menuje Sourmouher); inter pratum et campum, in via herbosa (medzi lúkou a poľami, na ceste porastenej trávou); sub piro (pod hruškou); circa dumum Kekecia (okolo tŕnia, kríkov, zvaných Kekecia); per pratum magnum (cez veľkú lúku); sylva (les) Egyr; et ex una parte ipsius prati est quidam monticulus (a v jednej časti uvedenej lúky je akýsi pahorok); sub una salice (pod jednou vrbou).

Z popisu ďalej vidieť, že Nárhid bol križovatkou niekoľko ciest. Metácia nadväzuje na cestu vedúcu od rieky Nitry cez inundačné údolie k Dvorom nad Žitavou (usque ad viam magnam quae ducit ad Vduor). To je, zrejme, Česká cesta. Do nej ústila kolmo cesta, prichádzajúca od Nitry k Nárhidu (magna via quae de castro Nitriensi ducit ad Nárhid). Hranica okrem toho v jednom prípade šla údolíčkom k ceste vedúcej do Boroth (per unam vallem venit ad viam quae ducit ad Boroth), a v inom prípade sa hovorí o ceste, ktorá prichádza z Pezar a Dobos (magna via, quae venit de Pezar et Dobos).

¹² Bárczy Géza, *Magyar szőfejtő szótár*, Budapešť 1941.

¹³ Pozri článok v Janšákovom zborníku, str. 109.

¹⁴ Fejér, c. d., V, 1, 216. Niektorí historici sa domnievajú, že Chuth, z ktorého vzniklo vraj nemecké Schütt, značí Žitný ostrov.

Zo zemepisných mien možno súdiť aj na jazykovú príslušnosť obyvateľov nárhidskej oblasti. Listina obsahuje okrem latinských i niekoľko maďarských zemepisných a botanických pojmov. Sub dumo Zilbukur (pod kríkom Zilbukur — bukur — bokor, krík); et Humuk meta est (a hranicou je Humuk — homok, piesok); monticulus Berech (vršok Berech — bereg, zo slovanského breh); terra Feldkuz (zem Feldkuz, Földköz); spina quae Ebfa dicitur (tŕnie, ktoré sa menuje Ebfa — fa drevo, strom); terra Hydkeurus (zem Hydkeurus — Hídkörös); flumen quod Sarvizi nominatur (vodný tok, ktorý sa menuje Sarvizi — sár je blato, víz voda); procédit ad Pukumege (postupuje k Pukumege, mege — megye, medza, hranica); ad magnum flumen Saar, iuxta quamdam pirum (k veľkému potoku Saar, za akúsi hrušku, sár je blato, barina).

Toponymické pojmy, ktoré sa upotrebili pri metácii nárhidskej oblasti, sú r. 1272 prevažne maďarské, z čoho rezultuje jednoznačne národná príslušnosť vtedajších jej obyvateľov. Príslušná listina obsahuje len štyri slovanské jazykové pamiatky: breh, chl̃m, rakyta a medza, v zmysle hranica. Predstavujú akési staršie jazykové rezídium, deformované novšou vrstvou maďarčiny. No i z týchto niekoľko slov jasne vysvitá, že pôvodné osídlenie tu bolo slovanské a že Slovanov vytlačili Maďari usadení prvými Arpádovcami na brode cez rieku Nitru, ktorý mali strážiť ako dôležitý strategický bod.

Z listiny kráľa Štefana sa dozvedáme, aký ohromný záujem sa koncom 13. stor. pútal k prechodu cez rieky Žitavu a Nitru na čiare Dvory nad Žitavou—Nárhid. Bolo tu sústredených 22 osád na ploche asi 60 km² (v obdĺžniku Nové Zámky—Dvory nad Žitavou—Dolný Ohaj—Šurany, pozri mapu 1), čiže na 1 km² pripadli 3 obce. Hoci tu šlo len o menšie aglomerácie, toto číslo je predsa len veľmi úctyhodné, keď uvážime, že každá osada tvorila osobitný administratívny a hospodársky celok — hoci aj akokoľvek primitívny — a že dnes je na tejto ploche len 5 obcí a mestiečko Šurany, i to vlastne na jej okraji (Dvory nad Žitavou, Bešeňov, Dolný Ohaj, Šurany, Nitriansky Hrádok, Bánov).

Iným dokladom záujmu je počet majiteľov, ktorí tu mali svoje pozemky, ale hlavne sociálne postavenie týchto majiteľov v rámci uhorského štátu. Dvory nad Žitavou patrili pôvodne kráľovi, od ktorého ich dostala ostrihomská kapitula. Príjem z vybraného cla bol však taký vysoký, že sa stal predmetom nielen závidosti a túžob aj iných uchádzačov, ale dokonca aj predmetom krvavých zápasov. Mnísi kláštora v Hronskom Beňadiku bojovali s istými prestávkami takmer po dve storočia so zbraňou v ruke proti ostrihomskej kapitule, domáhajú sa účasti na príjmoch z colných poplatkov. Okrem týchto dvoch hlavných záujemcov zakotvili v nárhidskej oblasti svojimi pozemkovými majetkami kapitula nitrianskych kanonikov, nitriansky biskup a nitrianska hradná posádka. Poľnohospodárska exploatacia bola taká intenzívna, že popri 22 osadách sa tu nachodili ešte 3 majere patriace rôznym šľachticom a jeden mlyn „na štyri kolesá“. Obrábanie pozemkov muselo byť veľmi racionálne a ich výnos značný, napriek tomu, že ležali v inundácii Nitry a Žitavy. Ináč by sme ťažko vysvetlili prítomnosť štyridsiatich názvov honov (poľných tratí), ktorými sú jednotlivé časti nárhidskej oblasti (akéhosi veľkého chotára) označené. Veľký počet pomenovaní poľných tratí súčasne ukazuje, aká váha sa kládla na presné rozlíšenie majetkových jednotiek, ktoré tieto trate pôvodne predstavovali. Keďže nebolo máp alebo iných grafických záznamov, označoval sa majetok obšírnym popisom príslušnej plochy a jej označením zvláštnym od okolia odlišným menom.

Za hospodársky rozkvet, intenzitu osídlenia a do istej miery i kultúrny pokrok súvisiaci s týmito javmi dakovala nárhidská oblasť výlučne iba dvom veľkým komunikáciami, ktoré sa tu, súdiac podľa archeologických nálezov, už v praveku križovali. Celkom bezpečne je preukázateľná ich prítomnosť v čase zadunajských rímskych provincií. Česká cesta tiahnúca sa od juhovýchodu na severozápad prevzala dedičstvo po býv. ceste,

po ktorej nastupovali Germáni k útokom na rímsku Panóniu. Spoj vedúci od Komárna hore nitrianskou dolinou sa opieral ešte o staršie dopravné tradície, totiž o jantárovú cestu, ktorej existencia je archeologicky doložená už dávno pred našim letopočtom a neskoršie ju dosť podrobne popísal grécky geograf Ptolemaios.

Na komunikačných výhodách viazaných k spoju, ktorý viedol od Nitry cez Ťárhid, Dvory nad Žitavou a Komárno za Dunaj, participovala i Veľká Morava. Nitrianske kniežatá chodili po nej k Blatenskému jazeru, keď sa Pribinovo kniežatstvo so sídlom v Zalaváre pripojilo k domíniu Mojmirovcov, ležiacemu na Slovensku. Vtedy sa stali Dvory nad Žitavou veľkomoravským hradom, ktorého jadro bolo na dnešnej kalvárii susediacej s obcou (pozri mapu 2).

Touto krátkou črtou sme chceli ukázať, akým dôležitým prameňom sú staré donačné listiny pre štúdie z historickej geografie. Ich upotrebenie pre tento vedný odbor a ich pozorná interpretácia osvetlia do podrobností mnohú záhadu minulosti, o ktorej existovali dosiaľ iba neučité náznaky.

Recenzoval J. Martinka

Štefan Janšák

ÜBERGANG DER BÖHMISCHEN STRASSE DURCH DAS NEUTRA-TAL BEI DVORY NAD ŽITAVOU

Zwischen Prag und Ofen (Buda) bestanden bereits seit Anfang des 13. Jahrhunderts sehr rege Verkehrsbeziehungen, die nicht nur den Kontakt zwischen diesen beiden Verwaltungs- und Regierungszentren, sondern auch mit allen hierher wirtschaftlich gravitierenden europäischen Gebieten vermittelten. Im Westen war das produktiv hochentwickelte Rheinland, im Osten Konstantinopel mit seinen orientalischen Gütern. Auf dem Boden Ungarns und Böhmens liegender Teil dieser Kommunikation, die das östliche Mittelmeergebiet mit den, in unmittelbarer Nähe des Ärmelkanals liegenden Küstenprovinzen verband, ist gewissermassen zu einem Transitabschnitt geworden. Der an diese Kommunikation auf dem Gebiete des ehemaligen Böhmisches und Ungarischen Reiches gebundene Handelsverkehr, hatte einen grossen Einfluss auf die wirtschaftliche Entwicklung des Landstreifens, auf dem die Strasse verlief. An den Übergängen über grosse Flüsse und schwer überwindbare Gebirge, an unpassierbaren Strassen errichteten die Landesherrn Zollstationen. Die Könige bauten dort feste Burgen, die kirchlichen und weltlichen Würdenträger gewannen dort ausgedehnte Dominien, deren Ausbeutung im Zusammenhang mit der Strasse einen viel höheren Ertrag als anderswo versprach. Durch spontane, aber auch bewusste Anwendung der Handels- und Verkehrsgesetze und Gepflogenheiten entstanden an der Strasse bestimmte wirtschaftliche Knotenpunkte, deren Zusammenhang mit der Strasse eine gesetzliche Regelung erforderte. Dies geschah im Jahre 1336 als der ungarische König Karl Robert im Zusammenwirken mit dem tschechischen König Jan von Luxemburg ein besonderes Privilegium den brünner und prager Händlern erteilte, das in heutigem Sinne einem Zollübereinkommen entspricht. Mit diesem Privilegium tritt die Strassenverbindung Prag — Ofen in die Wirtschaftsgeschichte von Mitteleuropa unter dem Namen Böhmisches Strasse — Via Bohemica ein.

In der vorliegenden Studie befasst sich der Verfasser mit so einem Handelsverkehrsknotenpunkt, der sein Entstehen einer interessanten Konfiguration des Terrains verdankt. Am Zusammenfluss der Flüsse Nitra und Žitava, in der Nachbarschaft der heutigen Stadt Nové Zámky waren in der Urzeit und auch noch im Mittelalter ausgedehnte Sümpfe, stellenweise 15 — 20 km breit, die jede Bewegung aus Ofen und Esztergom in nordwestlicher Richtung den Städten Timau (Trnava), Góding (Hodonín), Brunn (Brno) und Prag (Praha) zu, unmöglich machte. Nur an einer Stelle gab es in diesen Sümpfen ein Talprofil in der Breite von kaum 6 km. Hier, in dem Raume zwischen zwei Ufern, erstreckten sich mehrere Sandhügel, die sich dazu geboten hatten, zu

Stützpunkten einer Strassenverbindung ausgenützt zu werden. Archeologische Funde an den Ufern, als auch auf den Sanddünen, entlag der ehemaligen Strasse, geben Zeugnis davon ab, dass es hier bereits in der Vorzeit einen Übergang durch das Tal gegeben haben muss und Urkunden aus dem 12. Jahrhundert bestätigen, dass man hier von den Fuhrleuten Brückengebühren einholte.

Am linken Ufer der Žitava, genau an der Stelle, wo die Strasse in das Inundationsgebiet des Flusses herabsank, stand bereits zur Zeit des Grossmährichen Reiches eine Burg. In ihrer Nachbarschaft entstand die Siedlung Dvory nad Žitavou, die seit Ende des 13. Jahrhunderts als Zollstation galt. Eine andere Station stand am rechten Ufer des grossen Inundationsgebietes und hiess Nárhid. Diese beiden Siedlungen erweckten mit Hinblick auf ihre Bedeutung für Handel und Verkehr das Interesse der kirchlichen und weltlichen Würdenträger. Aus den Liegenschaften in der Nachbarschaft dieser Siedlungen errichteten die Könige grosse Domänen, die mit Hinblick auf die Erträge von den Zollgebühren, in ihren Händen zu wichtigen wirtschaftlich-politischen Instrumenten geworden sind. Mit diesen Domänen beschenkten die Könige ihre treuen Anhänger für ihre Verdienste, andererseits wiederum entnahmen sie diese jenen, die diese Gaben missbrauchten oder die Politik und die Interessen ihres Königs nicht genügend tatkräftig vertraten. Auf diese Weise entstand eine Menge von Donationsurkunden, die bei jeder Verleihung das geschenkte Gebiet sehr genau beschrieben. Das ist die Quelle, der wir verdanken, dass uns ein sehr kostbares geographisches Dokumentationsmaterial erhalten geblieben ist und aus dem wir die Kenntnisse über die damaligen hydrologischen Verhältnisse des Nitra Tales, über die Dichte der Besiedlung dieser Gebiete, über den Waldbestand, der den Boden bedeckte, über die Nutzung des Bodens, ja sogar über die Sprachgruppe, zu der die Bewohner dieser Gebiete gehörten, schöpfen.

Alle diese charakteristischen Züge entnahm der Verfasser den erwähnten Urkunden und auf Grund dieser zeichnete er ein historisch-geographisches Bild dieses südslowakischen Gebietes gegen das Ende des 13. Jahrhunderts, das im gewissen Sinne ein wirtschaftlich-politisches Kuriosum ist. Auf einer Fläche von 60 qkm gab es 22 Siedlungen, wo es in der Gegenwart nur noch 6 Gemeinden gibt. Die zu ihnen gehörenden Ländereien sind in den Urkunden mit vierzig Angaben geographischen Charakters genauer definiert (Flüsse, Teiche, Sümpfe, Täler, Sandhügel, Waldbestände). Vier grosse Strassen (magna via) kreuzten das Gebiet; die eine in der Richtung N-S, eine andere in der Richtung NO-SW. Ausser grösseren Siedlungsagglomerationen sind auch einzeln stehende Häuser sowie eine Wassermühle mit vier Antriebrädern angeführt. Aus einer grossen Menge toponomischer Begriffe ist festzustellen, dass die ursprünglich slawischen Siedlungen in diesem Gebiet im 10. Jahrhundert von einer Welle zugewanderten Magyaren überrant wurden.

Am Übergang zwischen den Siedlungen Dvory n. Žitavou und Nárhid konzentrierten sich sehr bedeutende wirtschaftliche Werte: zwei Zollstationen mit periodischen Märkten, eine grosse Anzahl gebürpflichtiger Gemeinden, ertragreiche Ländereien und bequeme Verkehrsverbindungen zur Stadt Neutra (Nitra), dann nach Süden, über die Donau hinweg, und schliesslich in der Richtung nach Prag und nach Ofen. Nach diesen Werten sehnten sich viele hochstehende Würdenträger und unter ihnen auch zwei kirchliche Institutionen. Nicht wartend auf die Gnade des Königs, durch die sie Eigentümer dieser kostbaren Schätze geworden wären, stritten sie um diese mit Waffe, oft ganze Jahrhunderte lang.

Die gute Verbindung des Žitava- und Nitratales bildete die Grundlage zum Wohlstand dieses Gebietes, aber in der neueren Zeit wurde sie ihm zum grossen Nachteil. Es konzentrierten sich hier im 16. und 17. Jahrhunderte die nach Nordwesten vorstossenden Armeen der Türken und kämpften häufig mit den tschechischen, österreichischen und ungarischen Heeren, die den Übergang durch das Inundationsgebiet schützten. In diesen Kämpfen verödete das ganze Gebiet. Die Gemeinde Dvory n. Žitavou unterging für zwei oder drei Jahrzehnte und Nárhid war für immer vom Boden verschwunden.

Mit dieser Studie hat der Verfasser darauf hingewiesen, welche wichtige Quellen zur Lösung der Fragen der historischen Geographie die mittelalterlichen Donationsurkunden darbieten. Ihre Analyse und ihre aufmerksame Interpretation hat bis in die Details viele Rätsel der Vergangenheit geklärt, über die es bis zur Gegenwart nur unbestimmte Andeutungen gab.

Aus dem Slowakischen übersetzt von G. Horná

Karte 1. Geographisches Gebiet, welches im Mittelalter zu den Ortschaften Dvory nad Žitavou und Nárhid wirtschaftlich gravitiert hat. Stark punktierte Lienie zeigt die mutmassliche Richtung der Böhmischen Strasse (Via Bohemica), welche die beiden Ortschaften Dvory nad Žitavou und Nárhid verbunden hatte.

Karte 2. Ortschaft Dvory nad Žitavou. Stark punktierte Lienie zeigt den Niedergang der Böhmischen Strasse von der Flussterasse, Nivo 122, in das periodisch inundierte Tal, Nivo 118. Kalvária — Kalwarienhügel, ursprünglich eine grossmährische Burgwallanlage, von der Hälfte des 11. Jahrhunderts eine königliche Kurie, im 14. Jahrhundert ein Kloster.

Karte 3. Zusammenflusz des Baches Tormáš mit dem Flusse Nitra. Stand vom Ende des vorigen Jahrhunderts. 1. Areal der Ortschaft Nárhid, welche in den Türkenkriegen vernichtet wurde und verschwand. 2. Wehranlage zur Abfuhr des Wassers in den gewesenen Festungsgraben von Nové Zámky und auf die noch existierende Mühle in der Stadt. 3. Gewesene Mühle bei Nárhid, vernichtet durch einen Brand im Jahre 1908, nebenbei eine Brücke, über den Mühlkanal, den man jetzt Nitra nennt. — Stark punktierte Lienie zeigt den Aufstieg der Böhmischen Strasse (Via Bohemica) aus dem Inundationstal, Nivo 118, auf die Flussterasse bei Nárhid, Nivo 120.